

Jannie Poelstra

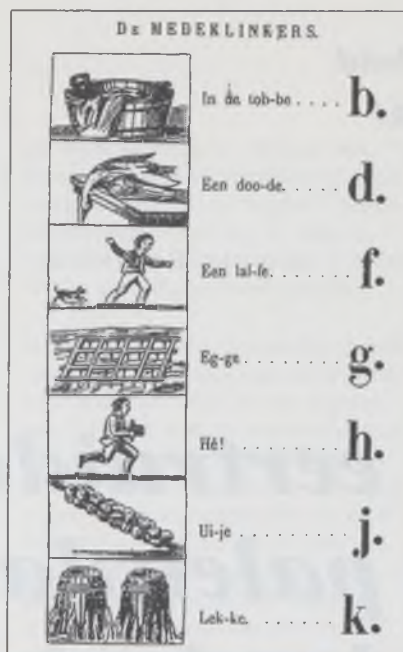
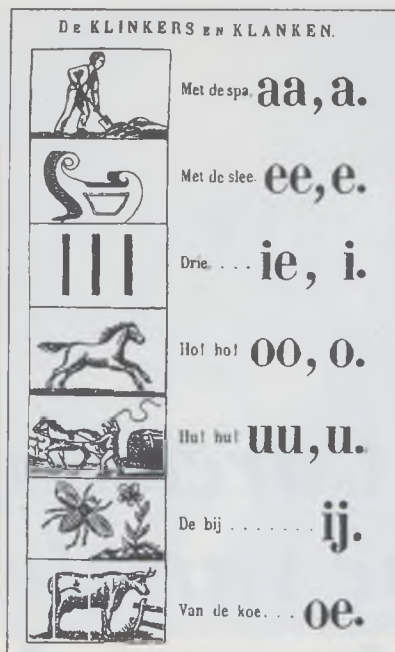
Geertruida Carelsen, *paleisdame van de koningin der aarde*

Vrouwen werkten in 1898 in driehonderd beroepen, maar er waren er veel meer waarin ze niet welkom waren. In de journalistiek waren vrouwen wel doorgedrongen. De vele feministische bladen hadden vooral vrouwen in dienst. Bij de Nederlandse dag- en weekbladpers, 'de Koningin der aarde', trof je echter een grote staf van 'opperofficieren en vleugel-adjudanten' aan, maar slechts een enkele 'dame du palais'.¹

Dr. Jannie Poelstra is verbonden aan de leerstoelgroep Nederlandse Geschiedenis van de UvA.

Geertruida Carelsen. Portret door Louise Hartz. (Archiefdienst Kennemerland)

Uit Prinsen, 'Eerste oefeningen in het lezen' (Haarlem 1819).

De eerste Nederlandse Middelbare Meisjesschool ging in 1867 in Haarlem van start. Klas 5 van de Haarlemse MMS in juli 1884. (Archief Verwey)

Amy de Leeuw (1843-1938), of Geertruida Carelsen zoals haar pseudoniem luidde, was een van die weinigen. In 1880 zette ze de eerste schreden op een nieuwe weg, die van de vrouwelijke journaliste. Bovendien vroeg ze, bijna twintig jaar voordat Eli Heimans een 'krachtige stoot gaf tot hernieuwde belangstelling in de levende natuur', al in 1866 aandacht voor planten en dieren.²

Amy was de oudste dochter van Carel de Leeuw en Maria Penninck Hoofd. Het gezin telde vier kinderen, twee zonen en twee dochters. Carel was ingenieur, Maria een stiefdochter van de bekende Haarlemse tuinbouwkundige Johan David Zocher. Zij had voor haar huwelijk de prijscouranten van het bedrijf Zocher van geschilderde en getekende bloemen voorzien. In Haarlem bezocht Amy de lagere school van bovenmeester Geerligts,

gevestigd in een woonhuis in de binnenstad. Voor de tweehonderdvijftig leerlingen waren twee benedenkamers, twee ruimere bovenvertrekken en een afgeschoten kamer op de tweede verdieping beschikbaar. In de laagste klassen kregen jongens en meisjes samen les, in de hoogste gingen ze uit elkaar. De school was voor Haarlemse standsbegrippen uniek. Regel was dat kinderen van arme ouders de armenscholen bezochten en kinderen uit de hoogste stand de opleidingsschool. Voor de groepen daartussen waren er tussen- en burgerscholen. Op de school van Geerligts zat arm en rijk bij elkaar, al domineerden volgens Amy de kinderen 'van een anderen stand, dan waarin ik geboren werd'.³ Vanaf de eerste schooldag bestonden er voor haar twee werelden: 'die van de school en die van ons familieleven. Des Zondags, des avonds en in mijn vacaties ging ik om met kinderen van mijn ouders vrienden; en van Maandag tot Zaterdagmiddag met mijn nieuwe makkers.'

De laatste fascineerden haar.

'Aanvankelijk had hun kennismaking alleen den prikkel der vreemdheid; maar weldra leerde ik in hen eigenschappen waardeeren, die ik en mijns gelijken misten.'

Terwijl Amy niet zonder geleide op straat mocht lopen, pasten haar medescholieren op jongere broertjes en zusjes.

'Zij konden aardappels schillen en desnoods water aan de kook maken, terwijl wij zooveel mogelijk buiten de keuken gehouden werden.' Zij leefden, zo concludeerde ze, 'blijkbaar dichter bij de werkelijkheid dan wij, voor wie voortdurend ouders, gouvernantes, kindermeiden tusschen die werkelijkheid en ons in stonden. Zij leefden gelijkvloers in het maatschappelijk gebouw; ik op den bel-etage. Er was tot nog toe steeds een luchtlaag tusschen mij en den beganen grond geweest.'

Zaken die voor Amy vanzelfsprekend waren, zoals dagelijks vlees eten of nieuwe kleren krijgen, waren voor haar medeleerlingen een feest. En gingen kinderen uit de hogere standen naar school omdat de ouders dit wensten, 'de anderen kwamen op school met het duidelijk besef dat het schoolgaan hunnen ouders geld kostte, en dat dezen zich die opoffering getroosten voor hun toekomstig welzijn'. De botsingen tussen die twee opvattingen trof haar: 'ik gevoelde dat de hunne de betere was: de gezondste'.

De school van Geerligs was de leerschool van de enige rijkskweekschool van Nederland. De onderwijsvernieuwer Pieter Johannes Prinsen leidde de kweekschool; de leerschool van zijn schoonzoon Geerligs, met 'zijn staf van ondermeesters en een nog talrijker zwerm kweekelingen', was de plaats waar zijn nieuwe denkbeelden werden uitgetoetst.

'Mijn school stond er voor bekend dat daar buitengewoon veel werk werd gemaakt van de drie groote punten: lezen, schrijven en rekenen'.

Van de ochtenden, die bestemd waren voor lezen en schrijven, genoot ze. Aan de middagen, die 'op af en toe een half uur zang na', bestemd waren voor het leren rekenen, had ze de pest.

Aan gymnastiek werd op de leerschool geen aandacht besteed. In de jaren vijftig was dit onderwijs nog 'een nieuwigheid, pas uit Duitsland geïmporteerd'. Amy volgde de lessen van Karl Euler. *'In een groot lokaal in de Achterstraat hingen en sprongen wij daar aan verschillende ladders en touwen en moesten ook marcheren als soldaten'.*

Voor zanglessen ging ze naar de zangschool van Weidner; dansen, een kunst waar geen jongedame buiten kon, leerde ze van de uit Amsterdam afkomstige dansmeester Rinkes. Hij bracht haar bij wat destijds op dat gebied aan de orde was.

Amy kwam op de lagere school alleen in aanraking met onderwijzers. Onderwijzeressen vond je toen alleen op de bewaarscholen en de meisjescholen. De kweekschool van Prinsen liet geen vrouwelijke kweekelingen toe. Pas in 1860 zou in Arnhem de eerste Nutskweekschool voor onderwijzeressen haar deuren openen, in 1870 gevolgd door eenzelfde school in Haarlem.

Voor vervolgonderwijs waren meisjes in de jaren vijftig aangewezen op particuliere kostscholen of het herhalingsonderwijs.

In de polder

In 1855 werd De Leeuw dijkgraaf van de nieuwe Anna Paulowna Polder en dit betekende voor Amy het einde van haar schoolloopbaan. In de polder moest alles nog worden opgebouwd en een meisjesschool behoorde zeker niet tot de prioriteiten. Voor een kostschool voor Amy ontbrak blijkbaar het geld. In ieder geval was ze aangewezen op huisonderwijs en zelfstudie. Haar

moeder verzorgde de taallessen. *'s Winters werd er veel gelezen, veel voorgelezen vooral, in de verschillende talen die ik gaandeweg had leeren verstaan; en dit vulde voor een deel aan, wat ik aan schoolonderwijs miste.'*

In de polder, winderig en kaal, maar tevens 'de streek van kracht en licht, en toemeloos leven in lucht en water', leerde Amy de natuur kennen 'in al zijn elementen'. De liefde voor planten en tuinen had ze al eerder opgedaan, op de kwekerij van grootvader Zocher. Haar moeder verzorgde ook op dit gebied het vervolgonderwijs. In de kale polder schiep ze een 'weelderig lusthof' en daarmee een leerobject voor haar dochter.

Haar vader was ze behulpzaam bij zijn administratie en hij bracht haar de beginselen van de wiskunde bij. Nauwgelet volgde Amy de natuurkundestudie van haar beide broers aan de Hogeschool. Zij ontwikkelde zich, zoals ze zelf schreef, met hen mee. *'Dat er geen geld was', vertelde ze jaren later aan een journalist, 'het kwam er niet op aan. Wij hadden geleerd te werken, en de wereld met helderen blik te bezien'.*⁴

Leven van de pen

Op ruim twintigjarige leeftijd werd Amy schrijfster: *'omdat ik iets te zeggen had'.*

Tijdens bezoeken aan Amsterdam had ze gemerkt dat stadsmeisjes 'geen mees uit een musch en geen iep uit een beuk kenden'. In 1866 verschenen haar in briefvorm geschreven verhandelingen over de natuur: *In 't Vrije Veld. Brieven van een landmeisje aan jonge dames*. Ze eindigde het boek met de verontschuldiging dat ze zich verder had gewaagd *'dan onze boerderij en meer had gezegd dan mij misschien als landmeisje paste'.* Maar ik vraag u, zo ging ze verder, *'of het u nooit gebeurd is dat uw werk al gaande weg een beetje anders uitviel, dan gij in den beginne hadt bedoeld? Zoo is het mij gegaan (...)* Ik heb hart voor de dingen, waarover ik schreef. Uw sympathie zij mij ten teken dat ik zoo voort mag gaan'.

Van dit eerste boek verschenen twee drukken, maar 'wel grappig is', aldus Amy, *'dat ik er nooit iets voor ontvangen heb'.*⁵

Hierna begon ze te schrijven voor verschillende bladen. Haar teksten getuigen 'niet alleen van grondige belezenheid, maar ook van dat in-weinig-woorden-het-voornaamste-smakelijk-zeggen, voor den dagbladschrijver vooral een eer-

ste vereischte', schreef de NRC jaren later over de stukken die ze in de jaren zeventig schreef voor *Onze Roeping*.⁶

Amy gebruikte aanvankelijk verschillende pseudoniemen. Korte tijd was ze, in navolging van George Sand en George Eliot, George Zeemeeuw, maar 'het docht mij toch verkeerd, als vrouw onder een mansnaam te schrijven'.

Voor het gematigd feministisch tijdschrift *Onze Roeping* schreef ze onder de naam Mej. de Goeje.

Uiteindelijk koos ze voor Geertruida (haar tweede naam en de naam van haar grootmoeder) Carelsen (naar de voornaam van haar vader).

Intussen bleef ze werkzaam in de polder. Na het overlijden van haar moeder, die voortdurend last had gehad van malaria, verzorgde ze de huishouding van haar vader. Pas na zijn hertrouwen vertrok ze op 37-jarige leeftijd naar Amsterdam. *'Toen kon ik gemist worden.'* Kort daarop overleed haar vader en om in haar levensonderhoud te voorzien, verhuurde ze zich voor een jaar als verpleegster in het Burger Ziekenhuis aan de Keizersgracht. Een opleiding tot verpleegster bestond er nog niet. *'Wij leerden de handgrepen*

Voorblad 'Betrekkings voor vrouwen. De journaliste'. (Amsterdam 1900)

van het vak naarmate de praktijk van den dag ze meebracht'. De eerste weken had ze bovendien heel wat emotie te doorstaan: 'het zien van het eerste bloed, het bijwonen van de eerste operatie, het eerste inzicht in te voren nooit doordachte ellende'.

Het was een goede tijd, aldus Amy Geertruida, 'maar toch verlangde ik naar breeder werkkring'.⁷

Die zou zich spoedig aandienen. In 1880 schreef ze ter gelegenheid van de geboorte van prinses Wilhelmina 'op poederpapiertjes' het gedicht 'Bij Prinsesjes geboorte'.

*'De klokken speelden
een blij "Hoezee!"
En vlaggen deelden
de mare aan ons mee:
Tot aller ooren
klonk in den wind....
Er is geboren
een Vorst'lijk Kind!'*

Het werd gepubliceerd in het *Nieuws van den Dag* en delen ervan, vooral het derde couplet, dat sprak van 'een stille schat, door feeën gebracht', zouden nog jarenlang hun weg vinden naar talloze poëziealbums.

Met de publicatie van 'Bij Prinsesjes geboorte' begon haar 'geregeld courantenwerk'. Een vaste aanstelling kreeg ze voorlopig niet, maar met haar stukken verdiende ze voldoende om het verpleegsterswerk op te geven.

In 1881 werden achtendertig artikelen uit *Eigen Haard* gebundeld als *Natuurphantazieën*, het jaar daarop publiceerde ze *Een bonte bundel*, een verzameling van dertig artikelen uit het *Nieuws van den Dag*. Vijf jaar later verscheen haar volgende bundel.

Blijkbaar ging het haar in de tussentijd minder goed. In 1883 werkte ze enkele maanden in het Kinderziekenhuis van Rotterdam, in 1884 opnieuw in het Amsterdamse Burger Ziekenhuis. Vervolgens woonde ze met tussenpozen in het pension van mevrouw Gorter-Lugt, moeder van de dichter Herman Gorter en weduwe van de voormalig hoofdredacteur van het *Nieuws van den Dag* Simon Gorter.

In 1887 was Geertruida aanwezig bij de eerste openbare kooklessen tijdens de Tentoonstelling van Voedingsmiddelen in Amsterdam. 'Die dames werden ten deele toegejuicht, ten deele bespot, voor het grootste deel met

nieuwsgierigheid gadegeslagen'.⁸ Kooklessen waren iets nieuws. De eerste Nederlandse kookschool zou kort daarop in Den Haag van start gaan.

Buitenlandcorrespondente

In 1888 vertrok Geertruida als zelfstandig correspondentente naar Londen. Ze volgde er cursussen op alle mogelijke terreinen, bezocht schilderateliers, toneelvoorstellingen en lezingen van sociaal-democraten en ze zwierf door de sloppen van de hoofdstad. Daar leerde ze 'niets te beschrijven, waarvan ik mij niet vooraf persoonlijk op de hoogte had gesteld'.

In 1890 werd ze voor *Het Nieuws van den Dag* naar Berlijn gezonden, waar ze tevens correspondentente was voor het *Utrechts Dagblad*. Het eerste jaar van dit verblijf in de Duitse hoofdstad, dat zeventien jaar zou duren, resulteerde in *Berlijn*, een gids voor toeristen.

In Berlijn maakte ze kennis met 'mannen en vrouwen van betekenis', zoals het echtpaar Liebknecht en de schrijvers Theodor Fontane, Clara Viebig en Lily Braun. Onverdeelde bewondering had ze voor Hedwig Heyl-Krüsemann, volgens Geertruida de beste huisvrouw van Berlijn. Na de dood van haar man combineerde Hedwig de verzorging van haar kinderen met de leiding van zijn verfwarenfabriek. Daarna richtte ze al haar energie op de ontwikkeling van het huishoudonderwijs in Duitsland.

Geertruida woonde als journaliste talloze feesten bij, zoals van de Male-

rinnenvereniging, waarin schilders waren verenigd, die uit alle delen van Duitsland naar Berlijn kwamen, 'om te leeren schilderen, in de hoop van daar later den kost mee te verdienen'. Dat laatste viel tegen en de leden bedachten van alles om aan geld te komen. Zo hielden ze jaarlijks een verkleedpartij, 'en wel voor de helft in manskleding'. Dames konden tegen een flinke entree naar die artistieke vermommingen komen kijken en ter plekke werd er van alles verkocht. Geertruida hielp mee en verkocht, verkleed als Hollandse boerin, foto's van bekende Nederlandse schilderijen.

Geertruida Carelsen schreef voor diverse bladen. In 1897 plaatste het feministische blad *Belang en Recht* haar artikel over de oprichting van de Duitse Verein für Verbesserung von Frauenkleidung. Hoofdredactrice van dit tweewekelijkse feministische blad was Henriëtte van der Meij. In Nederland zou op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 een hele vitrine gewijd zijn aan de nieuwe reformkleding, die vrouwen moest bevrijden van de corsetten, de nauwe schoenen met te hoge hakken en de zware stoffen die het lichaam overmatig verhitten.

Carelsen was een all-round journaliste. 'Net als mijn mannelijke collega's ben ik overal op af gegaan', schreef ze in haar *Herinneringen*, 'maar ik ben toch wel voorzichtiger geweest. Mijn collega's Koch en Van Groningen waren dat niet en zoo kregen ze', toen prins Hendrik in

In 1891 werd in het Haarlemse St. Elisabeth's Gasthuis begonnen met de opleiding van verpleegsters. Directrice Johanna Heukelom met leerling-verpleegsters. (L.C. Kersbergen, 'Geschiedenis van het St. Elisabeth's of Groote Gasthuis, Haarlem 1931.)

Schwerin zijn echtgenote koningin Wilhelmina kwam voorstellen, *'allebei een leelijken trap van schichtig geworden paarden'*. Geertruida verzorgde hun berichtgeving naar Nederland. Zij had zich *'veilig tusschen de beenen van een bronzen paard opgesteld'*.

Dat ze berichten moest voor twee verschillende dagbladen, was voor haar geen probleem. Naar aanleiding van de eerste grote automobieltentoonstelling in Berlijn wijdde ze voor de ene krant uit over de zware vrachtwagens, voor de andere over de elegante landaulettes. Toen de vrouw van een zieke collega haar vroeg een derde artikel te schrijven, deed ze dit zonder aarzeling: *'Gelukkig waren er eenige ongebruikte reclame-paperassen overgebleven en, met behulp van het laatste restje petroleum in mijn lamp, was binnen een paar uur het gevraagde gereed'*.

Loopbaan of huwelijk

Amy Geertruida was een 'vrouw van karakter', aldus een vriendin uit haar Berlijnse tijd, die *'uit innerlijke overtuiging de kracht had een goed verzorgd en in zoo menig opzicht aantrekkelijk leven af te wijzen'* en te kiezen voor een leven van hard werken.

Tijdens de Boerenoorlog werd ze ten huwelijk gevraagd door een Engelse vriend. Ze weigerde. Ze wilde niet wonen in een land dat tegen *'onze stamgenooten vecht'*.⁹ Of dat de belangrijkste reden was? In haar *Herinneringen* verhaalt ze van de 25-jarige Serena, die – net als Amy – als oudste dochter thuis moeder ter zijde staat. Alle huwelijksaanzoeken wijst Serena af. *'t Is geen kleinigheid, je heele zelfstandigheid op te moeten geven'*, laat Geertruida haar zeggen. *'Dat een man je begeert, is op zichzelf geen reden om te wenschen, je hele leven aan hem te wijden'*.

Amy Geertruida was niet de enige vrouw die een loopbaan verkoos boven een huwelijk. Veel pioniersters bleven ongehuwd of kozen voor een samenleven met vrouwen. Hierdoor waren ze gevrijwaard tegen de beperkingen die het huwelijksrecht de getrouwde vrouw oplegde: gehoorzaamheid aan de man, wonen waar hij woont, en vooral: geen zeggenschap over het eigen inkomen of kapitaal.

Lievelingsvak 'tuinieren'

In 1907 keerde Geertruida naar Nederland terug. Ze woonde onder

andere in Soest, waar ze aan de tuinbouwschool voor meisjes lerares tuin-aanleg zou worden. Toen de directrice overleed, ging dit plan tot verdriet van Geertruida niet door. Toch was ze een deskundige. Verschafte de journalistiek haar een inkomen, de tuinarchitectuur was haar *'lievelingsvak'*.

In 1898 bracht ze enkele weken door in Bussum, aan de eerste Nederlandse tuinbouwschool die vrouwelijke leerlingen toeliet. Op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid besprak ze het grote nut van deze opleiding. De school bood een tweejarige cursus met praktijk- en theorielessen over bomen, bloemen en groenten. Vrouwen konden na afloop in eigen levensonderhoud voorzien, *'door*

en aan de toelatingseisen van de school: *'eenige elementaire kennis van bloemen, zooals die aan onze H.B.S. wordt onderwezen'*. Met andere woorden: in de tuinbouw konden vrouwen die een middelbare opleiding hadden doorlopen nieuwe arbeidsmogelijkheden vinden.

In 1902 verscheen de brochure *Eerbied voor het levend materiaal in de tuin-kunst*. Daarmee leerde ze ons, aldus Jacques Thijssse, wat twintig jaar later vanzelfsprekend leek: *'planten zijn er niet, om vakken te vullen in een meetkundig ingedeelden tuin, maar iedere plant heeft haar eigen persoonlijkheid, die eischen stelt aan ruimte en bodem, aan standplaats en omgeving'*.¹¹ Zelf bracht ze de zomers door met tuinarbeid of ze hospiteerde op tuin-

Portret van Amy de Leeuw, alias Geertruida Carelsen, bij de uitnodiging voor de viering van haar tachtigste verjaardag. (Archiefdienst Kennemerland)

in geval van grondbezit het productief maken van een tuin; in geval van geen grondbezit, assistentie in en eventuele oprichting van een bloemenwinkel, huur en aankoop van een tuinzaak, aanbouw en conservering van vruchten en groenten [of als] gesalarieerde leerkracht aan tuinbouw- en huishoudschool'.¹⁰

Ze besteedde tevens aandacht aan de artistieke zijde van de tuinbouw, *'groepen, geen figuurtjes bij den aanleg'*,

bouwscholen, zoals in 1913 in Wageningen.

Toen ze in 1914 terugkeerde naar Haarlem, werkte ze dagelijks in haar bloementuin bij de firma Tubergen. Ze bleef schrijven, onder meer voor het *Handelsblad*, en gaf les in de vreemde talen aan *'mensen, die vooruit willen in de wereld, en weinig bezitten'*.¹² Trouw bezocht ze de jaarvergaderingen van de Maatschappij der Neder-

Reformkleding voor jonge meisjes.
'De vrouw en haar huis' (1914-1915).

landsche Letteren, waarvan ze een van de weinige vrouwelijke leden was. Op haar 85ste verjaardag ontving ze een koninklijke onderscheiding. Dat lintje droeg ze nooit. *'Ze hebben het me gegeven om mijn zoogenaamde letterkundige verdiensten en omdat ik zoo oud was. Als ik het gekregen had om mijn strijd voor de tuinkunst, dan zou ik het iederen dag dragen, want dan had ik het verdiend.'*¹³

Komaan dan maar

'Komaan dan maar!', zo luidde het stopwoord van Geertruida Carelsen en dat 'teekent haar zoo', aldus de schrijfster Marie van Zeggelen.¹⁴ Ze klaagde nooit over tegenwerking. Toch was in Nederland, in tegenstelling tot andere westerse landen, de journaliste rond 1900 voor velen nog een rareiteit.

Toen de Middelburgsche Courant eind 1884 de MMS-lerares Henriëtte van der Meij (1850-1945) tot redactrice benoemde en daarmee tien mannelijke sollicitanten passeerde, uitten de lezers hun ongenoegen. Zij vonden het maar niets, zo'n vrouwelijke redacteur. Van der Meij versloeg onder andere de vergaderingen van de Provinciale Staten. De heren staarden haar telkens opnieuw vol verbazing aan 'als feministisch fenomeen'. Overigens moest ze toestemming vragen aan Gedeputeerde Staten om bij de vergaderingen aanwezig te zijn.¹⁵

De redacteur van het dagblad *De Echo* ging in 1901 eerst te rade bij collega

Herman Heijermans sr. – 'is het aan te bevelen een vrouw aan te nemen' – voor hij Nan Zuilenberg inhuurde. Ook zij was niet overal welkom. Een rechtbankpresident schreef op haar perskaart: 'alleen geldig voor zover plaats aan de perstafel en voor zover geen bezwaar van mannelijke collega's'.

Ro van Oven, vanaf 1915 journaliste bij de *Telegraaf*, moest soms smeken om binnen te komen. Bij een diner van de Kamer van Koophandel voor de pers moest ze met de secretaresse in een aparte kamer eten. Het was tenslotte een herendiner.¹⁶

E.A.A. der Kinderen was in 1913 redactrice en vervolgens directrice van het *Nieuw Algemeen Effectenblad*. Dat werd 'vreemd gevonden door buitenstaanders'.¹⁷

En de eerste vrouw op de perstribune van de Tweede Kamer, mejuffrouw Van Strien, was daar pas welkom toen vrouwen in 1918 een plaats hadden veroverd in het parlement.¹⁸

Noten

1. Johanna van Woude, *Betrekkingen voor vrouwen*. *Journaliste* (Amsterdam 1900) 28.
2. *Groene Amsterdammer* 7-4-1928.
3. Citaten zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan de twee bundels *Herinneringen* van Geertruida Carelsen (Haarlem 1928 en 1933).
4. *Oprechte Haarlemsche Courant*. Stadseditie 7-4-1923.
5. *Haarlemsch Dagblad* 17-3-1923.
6. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 10-4-1928.
7. *Oprechte Haarlemsche Courant* 7-4-1923.

8. *Het Zondagsblad van het Nieuws van den Dag* 15-5-1895.
9. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8-6-1938.
10. *Oprechte Haarlemsche Courant* 15-7-1898.
11. *Groene Amsterdammer* 7-4-1928.
12. *Oprechte Haarlemsche Courant*. Stadseditie 7-4-1923.
13. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8-6-1938.
14. *Maandblad Nederland*, jrg. 81, afl.2.
15. Over Henriëtte van der Meij verscheen een korte biografie in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, deel 3 (1988) 139-143.
16. *Voor zover plaats aan de perstafel*. *Vrouwen in de journalistiek, vroeger en nu* (Amsterdam 1986) 23-24.
17. *Handelsblad*, oct. 1938.
18. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15-5-1918.

Cartoon uit de tijd van de strijd om het vrouwenkiesrecht.